

15 ספטמבר 2012

האביב הערבי והסחר הפורה במציאות מתהווה:

המשגות, מאפיינים משמעויות

כללי

- ה"אביב הערבי" כבר אינו תופעה חולפת. ככל שהוא מתמסד למציאות של קבע ההתמקדות בו, מחקרית ומדינית, עוברת ממעקב אחר ההתפתחויות:
  - לזהות מגמות ודפוסי פעולה, הנגזרים ממנו.
  - להערכה של כיווני התפתחות העשויים להשפיע על עיצובו מחדש של המזרח התיכון והעולם הערבי.
- בשונה מהאביב הערבי, שפקד את **מדינות צפון אפריקה, בסחר הפורה** מתפתחת מציאות גיאופוליטית העשויה לעודד את התגבשותה של הסדרה פוליטית אלטרנטיבית על פני זו המדינתית.
- להערכתנו, הסדרה כזו עלולה לחרוג מכללי הפוליטיקה המוסדית הקיימת, המחייבים את:
  - קיומה של "כתובת" סמכותית מרכזית, הנהנית מלגיטימציה פנימית וחיצונית
  - מונופול על מוקדי הכוח בגבולות קבועים ומוכרים על ידי הקהילה הבינלאומית.
- הסדרה אלטרנטיבית כזאת תתבסס יותר על מרחב קהילתי ופחות על סדר מדיני טריטוריאלי קיים. מציאות זו תתאפיין:
  - בריבוי ישויות אוטונומיות על בסיס של זיקות אתניות, שבטיות, דתיות ומקומיות שיקיימו יחס גומלין ויחסי חליפין.
  - בקואליציות דינמיות המבוססות בו-זמנית על שיתופי פעולה, תחרות ויריבות.

האביב הצפון אפריקאי

- במצרים, בלוב ובתוניסיה התבצעו, בעקבות אירועי האביב, חילופי שלטון. מכנה משותף לחילופים אלו הוא עלייתן של מפלגות המזוהות עם אסלאם פוליטי, מתון ורדיקלי כאחד.
- למרות חששות מצד ישראל וארה"ב, מסתמנת בקרב מפלגות אלו מחויבות ברורה למדינה ולמוסדותיה. סביר כי מחויבות זו תעמוד למבחן בעתיד הקרוב במגוון צורות. למרות זאת בעתיד הנראה לעיין קשה לפקפק ביציבותה של המדינה כמנגנון ההסדרה הפוליטית הדומיננטי, במדינות צפון אפריקה.
- למחויבות זו סיבות היסטוריות ותרבותיות. מצרים היא המדינה הערבית הראשונה ואזרחיה הם בעלי תודעה מדינתית מפותחת. גם בתוניסיה הצליחה המדינה החילונית להפוך למוקד זהות משמעותי. בלוב מכירים הגורמים השונים המרכיבים את המדינה

(שבטים, פלגים דתיים, קבוצות מזוינות, וכ"ד) בחשיבותה של הקואליציה המדינתית להבטחת האינטרסים ההדדיים שלהם.

- מבחינה דתית, בשלוש המדינות, מצרים, לוב ותוניסיה, מובילים "האחים המוסלמים" את חילופי השלטון. בעשורים האחרונים, האחים המוסלמים בנו את המוניטין שלהם כאלטרנטיבה לכשלי ההנהגות הדיקטטוריות בתחומים חברתיים כמו רווחה, חינוך, ומוסר. זאת, תוך מחויבות מוצהרת למדינה, לזהות לאומית, וליציבות שלטונית וחברתית.

האביב נוסח הסהר הפורה

- לעומת מצרים, לוב ותוניסיה מניחים האירועים במדינות הסהר הפורה, בעיקר בסוריה, מציאות שונה לפתחם של מקבלי החלטות.
  - בסהר הפורה המדינות, כישויות ריבוניות המתקיימות בגבולות מוסכמים ומוכרים, הן בעלות היסטוריה קצרה ובעייתית. לידתן בהסכם סייקס-פיקו, של 1916, שחילק במהלך מלחמת העולם הראשונה את המזרח התיכון לאזורי השפעה בין בריטניה, צרפת ורוסיה. ועידת סן רמו, החלטות חבר הלאומים והסכם לוזן, מ-1923, הניחו את התשתית המנדטורית להקמת מדינות שקבלו את עצמאותן בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה.
  - מבחינה מוסדית, המדינות הערביות תפקדו היטב. ההנהגות הסמכותניות שלטו במדינה לצד מנגנוני דיכוי בתמיכת האליטות וסקטורים בקרב האוכלוסייה. הלגיטימציה לתפקודן של הנהגות אלו נבנתה על אסטרטגיה של הפרד ומשול ושל שילוב בין מנגנונים של פיצוי, פיתוי ודיכוי.
  - עם זאת, המדינות בסהר הפורה לא יצגו נאמנה את דפוסי החיים במרחב הציבורי והאזרחי. מדינה בהגדרה המקובלת מבקשת לשאוב את כוחה המוסדי מכך שאזרחיה חולקים היסטוריה ותרבות משותפת, אתוס ולכידות לאומית, סולידריות חברתית, מוצא אתני וכ"ד. הגבולות, שנקבעו יותר משהן שקפו קווים של זהות לאומית, אתנית או דתית הן נועדו לקדם אינטרסים מעצמתיים.
-
- המרחב הפיזי הוסדר, לצד ההסדרה המדינתית, גם על ידי יחסים בין קהילות שונות שהתקיימו בתוכו. במרחב נוצרו יחסים בין קהילות שונות זו מזו בהשתייכות דתית או במוצא אתני. ההסדרה המרחבית עודדה מפגשים דינאמיים שהתבססו על הקשרים רבים – היסטוריים, תרבותיים, כלכליים – ונטו לפשוט וללבוש צורה חדשות לבקרים.
  - העקרון המארגן של יחסים במרחב הפיזי בסהר הפורה הוא הכרה בקיומו של השונה ממך תוך חיכוך מתמיד המתבטא בשיתוף פעולה, בתחרות וגם בעימותים לעתים. עם זאת, העימות אינו מסתיים בנצחוננו המוחלט של אחד הצדדים או בהיעלמו של האחר, אלא בהמשך הקיום המשותף במרחב.
  - הישויות המתקיימות זו לצד זו במרחב של הסהר הפורה עושות זאת בד"כ במסגרת קהילתית. קהילה כזו עשויה להפגין לכידות אתנית או דתית בהקשרים שונים – שכונות בתוך עיר גדולה, כפרים שכנים וכ"ד.

- קהילה היא מסגרת המבליטה זיקות ראשוניות, קדם-מוסדיות, בין חבריה. אלו מאוגדים במשפחות, בכנסיות, במסדרים דתיים, או בקבוצות מקצועיות. דוגמא לצורת ההתאגדות האחרונה היא קבוצות של חקלאים העובדות בשיתוף פעולה כדי לנצל מקור מים.
- קהילות אינן מסדירות את עצמן בדרך כלל באופנים פורמליים מובהקים. הקשרים בין חברי הקהילה אינטימיים ועמוקים, לטוב ולרע. קיומה של הקהילה אינו מוטל בספק, ואינו תלוי בהישגיה, בנאמנותה לרעיון או ביכולתה לחסל קהילות אחרות. להסדרה קהילתית אין בעיה להתקיים לצדה של הסדרה מדינתית, כל עוד זו האחרונה מעניקה לראשונה את מידת החופש המוגבל הנדרש לה כדי להמשיך ולהתקיים.
- כל עוד נתפסו ההנהגות הדיקטטוריות בסהר הפורה כברירת המחדל שאין בלתה, נותרה ההסדרה המרחבית-קהילתית בצלה של זו המדינתית. אחת מן ההשפעות הבולטות של אירועי האביב הערבי על האזור כולו היא הטלת ספק גורף בשלטון הבלתי נמנע של הנהגות דיקטטוריות.
- האפשרות לכפור ביחסי כח אלו, שנראתה דמיונית עוד ב-2010, העלתה אל פני השטח של המזרח התיכון הסדרות אלטרנטיביות לאלו של ההנהגות הדיקטטוריות.
- בצפון אפריקה, בה התקיים קונצנזוס לגבי נחיצותה של המדינה המוסדית, התמקדו אלטרנטיבות אלו בהסדרה מוסדית אחרת. זו אמורה להביא לידי ביטוי מלא את רצונותיו של הציבור, ולייצר מנגנון ייצוגי הולם ומשקף שלא יהיה עוד באופן בלעדי בידיה של הנהגה סגורה.
- בסהר הפורה התבססו בדרך כלל הנהגות אלו על נאמנותה של קבוצה אחת באוכלוסיה המדינה, ולעתים קרובות על נאמנותו של מיעוט יחסי. מצב עניינים זה משקף את המציאות בסוריה (מיעוט עלווי), בירדן (מיעוט האשמ) ובמידה מסוימת גם בעיראק (מיעוט סוני).
- בנוסף לכך, מדינות הסהר הפורה בצורתן הנוכחית לא נהנו מן הקונצנזוס המצרי או התוניסאי. במדינות האזור קיימים סכסוכים עמוקים בין קבוצות שונות באוכלוסיה. סכסוכים אלו זוכים לביטויים מרחביים מובהקים. דוגמא לכך היא הסכסוך בין ממשלת עיראק ובין האוטונומיה הכורדית סביב סוגיית חיפוש הנפט ועיבודו. רק לאחרונה נודע כי כמה מחברות הנפט הגדולות בעולם העדיפו לחתום על הסכמי פיתוח ועיבוד עם ממשלת האוטונומיה הכורדית, ולא עם הממשלה המרכזית בבגדאד.
- המרי האזרחי נגד ההנהגות הדיקטטוריות התפשט בכל רחבי העולם הערבי בדרכים שונות. הקריאה ליתר חופש, להגברת הניידות החברתית ולסיום החנק הכלכלי והתרבותי שהטילו הדיקטטורות היתה משותפת לרבים אך זכתה לביטויים שונים בהקשרים מקומיים שונים.

- בסהר הפורה סימנה שקיעתן של ההנהגות הדיקטטוריות את עלייתה של ההסדרה המרחבית-קהילתית אל מרכז הבמה. המאבק נגד משטר אסד, לדוגמא, מתבצע כיום במקרים רבים לא על בסיס אתני או דתי, אלא על בסיס קהילתי.
- מצבה של הקהילה הכורדית בסוריה מהווה דוגמא לכך. באזור הגבול התורכי תומכים כורדים רבים במשטרו של אסד, כיוון שזה מצייד את מחתרת ה-PKK בתורכיה, ומסייע לה לפגוע בצבא התורכי. אך הכורדים החיים באזורים אחרים מצטרפים למאמצים מקומיים של סונים ותורכמנים ברחבי סוריה כנגד כוחותיו של אסד. לכורדים אלו יש אינטרס לשמור על קיום משותף יציב עם שכניהם הגובר על המחויבות האידיאולוגית ל-PKK בתורכיה.
- אפשר לזהות את המאבק הקהילתי גם בקרבות המתנהלים בתוך הערים הגדולות בסוריה. בחילב מתנהל המאבק משכונה לשכונה, כפי שהתנהל גם בחומס ובדרעא. בשכונות עצמן מתאגדים המורדים בקואליציות הכוללות פעילים אסלאמיים, אנשי אופוזיציה חילונית ותושבים מקומיים המבקשים להלחם נגד מעשי הטבח והביזה של מקורבי אסד.
- מצב עניינים דומה שורר גם בעיראק, בירדן ובלבנון. למרות ניסיונות להציג את המגעים בין הישויות השונות כמכוונים על ידי מפתחות "אידיאולוגיים" או על ידי טינות דתיות או אתניות, הרי שבהקשרים מקומיים נוצרים קשרים מובהקים בין מי שעל פי אותם קריטריונים "מוחלטים" אמורים להיות אויבים בנפש.
- ככלל, ההסדרה המרחבית-קהילתית אינה מתאימה להמשגות המעדיפות את המופשט, או מציאות פוליטית המונחלת מלמעלה כלפי מטה. במסגרת הסדרה כזו, החיכוך הוא המציאות הפוליטית הבסיסית. יש לשאוף להסדיר חיכוך זה עד כמה שאפשר, אך ברור שהחיכוך יימשך ושההסדרות תתאמנה את עצמן לשגרה שהוא מייצר.
- פרשנים ומקבלי החלטות במערב נוטים לראות במדינת הלאום המוסדית את צורת ההסדרה הפוליטית הראשונית, הבסיסית ואפילו הנכונה. לפיכך, מתייחסים רבים לאירועים בסוריה, לסכסוך בעיראק, ולמצאות הנפיצה בירדן ובלבנון כאל אנומליות שיש לשאוף ולפתור.
- מאמצים רבים מכוונים למציאת "כתובת" איתה ניתן יהיה לשאת ולתת על "הרגעה". כתובת כזו תהיה אפקטיבית רק אם תשכיל לייצג את כל אזרחי המדינה עליה היא מופקדת.
- שאיפה כזו מתקשה להכיר בהסדרה המרחבית-קהילתית ההולכת ומתבררת כבעלת הגיון ושאיפה ליציבות החורגים מאלו של המדינה המוסדית.
- גם אם יתגבשו המורדי בסוריה לכדי קואליציה מאורגנת ויקימו מדינה סורית, אין לצפות שדפוסי החיכוך הנגלים כעת לעינינו ייעלמו מן העולם לטובת הנהגה סמוכתנית ברורה של ישות אחת. חיכוך זה, שביטויו המובהק כרגע הוא במרחב החיים הפיזי, בין קהילות, היה ונותר דפוס מארגן בעל עומק היסטורי ותרבותי.

- כאמור, החיפוש הנואש אחר "כתובת" מתעלם מן המציאות המתהווה ומן הפוטנציאל הפוליטי שהיא נושאת בחובה. התנכרות לפוליטיקה של החיכוך שקולה לפסילת קשר יציב עם ההנהגות הקואליציוניות והמתווכות שתצמחנה מתוך חיכוך זה.
- האם יש גורם כלשהו בעולם, מישראל ועד ארה"ב ורוסיה, היכול להרשות לעצמו להתעלם מן הפוליטיקה של החיכוך באופן כזה?
- שתי מעצמות אזוריות שנותרו חסינות להשלכות האביב הערבי הן איראן ותורכיה. שתיהן מעורבות עד צוואר באירועים בסוריה. כיצד ניתן להמשיג את יחסיהן בעזרת הפוליטיקה של החיכוך?
- גם אם האיראנים והתורכים ישמחו בנצחוננו המוחלט של אחד הצדדים על משנהו, הרי שבהנתן מציאות סורית של חיכוך מתמיד, נצחון מוחלט ותבוסה גורפת אינם ברי השגה.
- האיראנים והתורכים, לפיכך, עשויים לייצר מערכת יחסים המתבססת גם היא על חיכוך בתוך סוריה כמו גם על השפעה באזורים גיאוגרפיים נפרדים במדינה.
- במקום לשאוף לייצר מנהיגות "גורפת" בצלמן, תשאפנה איראן ותורכיה להכרה כמתווכות הוגנות והגונות על ידי הצדדים הנמצאים בחיכוך מתמיד בשטח הסורי. במלים אחרות, השפעה תיוצר על ידי הכרה והשתלבות בתווך, ולא על ידי ליבוי של מלחמות טוטאליות או עמידה מן הצד תוך המתנה להתגבשותה של "כתובת".
- למסקנה דומה אפשר להגיע ביחס לעתידו של הסכסוך בין ישראל והפלסטינים, ומשם גם לעתידה של ממלכת ירדן. הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המתמקד באופן רטורי עדיין בשאלת התווייתם של גבולות ברורים, לא יפתר בדרך זו. גבולות ברורים הם כפיה מלמעלה של מצב עניינים המתקשה לשקף מציאות גיאוגרפית מורכבת ומשולבת בהרבה.
- ההנהגה הישראלית מדגישה את היותה של ישראל מדינה מוסדית דמוקרטית, הפועלת "כפי שמדינה צריכה לפעול". הווה אומר, דרך מנהיגות אחת ברורה המדברת באופן גורף ובכל זמן בשם כל אזרחי המדינה. עד כה הקפידה ישראל הרשמית לדרוש מבני שיחה הפלסטינים להביא לכינונה של מציאות פוליטית דומה על מנת שיוכלו לשאת ולתת עם הישראלים.
- אפשר בהחלט להניח שדרישה זו הופכת פחות רלבנטית לאור המציאות האזורית החדשה, וודאי לאור קרבתה של הסדרה אלטרנטיבית, מרחבית-קהילתית, על גבולה הצפוני של ישראל. ניתן בנקל לדמיין התפצלות (קנטוניזציה) על רקע מרחבי ברשות הפלסטינית בין עזה. התפצלות כזו עשויה להפריד בין עשירים לעניים, אך לחבר בין פלגים וסיעות שנחשבו עוינים עד כה.

- האתגר מונח לפתחה של ישראל, כפי שהוא מונח לפתחן של איראן ותורכיה. האם מסוגלות המדינות הללו לפתח מדיניות חוץ המבוססת על השפעה, חיכוך ותיווך במציאות דינאמית?
- סביר להניח שההנהגות החדשות בצפון אפריקה רגישות באופן מהותי לדפוס כזה של התנהלות. העובדה שבמצרים ובתוניסיה המדינה היא מוקד הזהות הפוליטית אינה מונעת ריבוי נמרץ ותוסס של ישויות פוליטיות וחברתיות. כמות המפלגות שהתמודדו בבחירות במצרים, לוב ותוניסיה היא דוגמא לריבוי כזה.
- מדיניות החוץ של ההנהגות החדשות במדינות הללו תבין את המזה"ת באופן טבעי כתווך המתנהל בחיכוך, ולא תחתור לישוב מוחלט של סכסוכים או לבריתות אקסקלוסיביות. כאמור לעיל, הנהגה חפצת חיים אינה יכולה להרשות לעצמה להתעלם מן הטרנספורמציה האזורית הצפויה.
- התווך האלים של סוריה משמש כעת דוגמא לכל הפסול בפוליטיקה גיאו-אסטרטגית. מן המעורבות המשתקת והסחטנית של רוסיה וסין ועד לחוסר האכפתיות המובהק במערב לגבי טבח מתמשך של אזרחים, סוריה מוצגת כחריגה בוטה מהתנהלות פוליטית תקינה.
- אך המשגה שונה ומבט מעמיק עשויים לגלות כי המתרחש בסוריה מבשר את עלייתה של הסדרה פוליטית חדשה-ישנה שמצאה לה חיוניות עצמאית בעולם סוער.